

tí. Období let 1929–1933 bylo kaňonem, který učinil návrat k roku 1913 nejen nemožným, ale také nemyslitelným. Starý liberalismus byl mrtvý – nebo byl odsouzený k zániku. Nyní spolu soutěžily tři volby o intelektuálně politickou hegemonii. Marxistický komunismus byl jednou z nich. Konec konců, jak bylo řečeno Americké ekonomické asociaci v roce 1938, Marxovy vlastní předpovědi se uskutečňovaly, a ještě přesvědčivější bylo, že SSSR byl vůči této katastrofě imunní. Kapitalismus zbavený své víry v optimálnost volného trhu a reformovaný jistým druhem neoficiální nekomunistického dělnického hnutí byl něnou sociální demokracií nekomunistického dělnického hnutí byl druhou, a jak se po druhé světové válce ukázalo, nejučinnější volbou. V krátkodobém horizontu ale nebyla alternativou ani tak vědomá politika nebo program, nýbrž spíše pocit, že byla-li krize jednou překonána, nesmí se dopustit, aby se něco podobného opakovalo, a v nejlépeším případě byla evidentním neúspěchem klasického liberalismu volného trhu podnětina ochota k experimentům. Švédská politika po roce 1932 tak byla vědomou reakcí na neúspěch ekonomické ortodoxie, která dominovala vládě britských labouristů v letech 1929–1931, v každém případě v názorech jejího hlavního architekta Gunnara Myrdala. Na alternativní koncepci ke zbankrotovaným teoriím volného trhu se teprve pracovalo. Keynesova kniha *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*, jež k ní byla nejlivnějším příspěvkem, byla publikována až v roce 1936. Alternativní vládní praxe, makroekonomické řízení a management ekonomiky založený na účtování národního důchodu, se rozvinula až za druhé světové války a po ní, ačkoliv, pozorujíc SSSR, vlády a jiné veřejné entity ve 30. letech stále více pohlížely na státní ekonomiku jako na celek a odhadovaly velikost jejího produktu nebo důchodu.¹⁰

Třetí volbou byl fašismus, který krize proměnila ve světové hnutí, a co je významnější, ve světové nebezpečí. Fašismus ve své německé verzi (národní socialismus) těžil jak z německé intelektuální tradice, kte-

¹⁰ Poprvé tak učinily vlády v SSSR a Kanadě v roce 1925. V roce 1939 mělo oficiální vládní statistiky národního důchodu devět zemí a Společnost národů disponuje odhady pro celkem dvacet šest zemí. Ihned po druhé světové válce byly k dispozici odhady pro třicet jedna zemí, v polovině 50. let pro devadesát tři zemí a od té doby se výše národního důchodu, často jen se vzdáleným vztahem k životním podmínkám jejich obyvatelstva, stala pro nezávislé státy skoro stejným standardem jako národní vlajky.

rá (na rozdíl od rakouské) byla nepřátelská k neoklasickým teoriím ekonomického liberalismu, který se stal mezinárodní ortodoxií od 80. let 19. století, tak z bezohledného vládního rozhodnutí zbavit se nezáměstnanosti za každou cenu. Vypořádal se s velkou krizí rychleji úspěšněji než kdokoli jiný (výsledek italského fašismu byl méně působivý). To však nebyla jeho hlavní výzva Evropě, která z velké části stránila svou orientaci. S rostoucí vlnou fašismu, podminěného velkou krizí, bylo stále jasné, že ve věku katastrof jsou nejen mír, sociální stabilita a ekonomika, ale také politické instituce a intelektuální hodnoty liberální buržoazie společností 19. století na ústupu, ba přímo zanikají. K tomuto procesu se nyní musíme vrátit.

4. PÁD LIBERALISMU

V nacismu se setkáváme s fenoménem, který se na první pohled vymyká racionální analýze. Pod vedením vůdce, mluvícího v apokalyptických tónech o světové moci nebo zničení, a režimu, založeném na zcela odporlivé ideologii rasové nenávisti, naplánovala jedna z nejkulturnějších a ekonomicky nejvyspělejších zemí v Evropě válku, rozpozatala světový konflikt, který zabudil okolo paděšáti milionů lidí, a spáchala zvěrstva, jež vyvrcholila mechanizovaným masovým vražděním milionů Židů, jehož povaha a měřítko stojí zcela mimo naši představivost. Tváří v tvář Auschwitzu se explanační možnosti historika zdají být utěrné.“

IAN KERSHAW, 1993, s. 3–4

Zemřít za vlast, za ideu! [...] Ne, to je hloupost. Dokonce i na frontě je zabíjení něco. [...] Umirání není nic, neexistuje. Nikdo si nemůže představit vlastní smrt. Zabíjení je to pravé. To je hranice, kterou je třeba překročit. Ano, to je konkrétní akt naší vůle. Protože tak oživíte svou vůli ve vůli druhého.“

CLAUDIO PAVONE, 1991, s. 431
(Z dopisu mladého dobrovolníka Fašistické sociální republiky let 1943–1945)

I

Ze všeho, co se přihodilo ve věku katastrof, byli ti, co přežili z 19. století, asi nejvíc šokováni úpadkem hodnot a institucí liberální civilizace, ježž pokrok měli alespoň ve „vyspělých“ nebo „vyspívajících“ čas-

tech světa za daný. Těmito hodnotami byla nedůvěra v diktátorství a absolutní vládu, oddanost konstituční vládě pod svobodně zvolenými vládami a zastupitelskými sbory, které garantovaly vládu zákonů a přijarý korpus občanských práv a svobod, včetně svobody slova, shromažďování a tiskových svobod. Stát a společnost měly být formovány hodnotami rozumu, veřejné diskuse, vzdělání, vědy a zdokonalování (ačkoliv nikoliv nezbytně zdokonalení) životních podmínek. Vypádovalo to, že tyto hodnoty, které se rozvinuly během jednoho století, se budou rozvíjet i nadále. Koneckonců, před rokem 1914 i dvě poslední autokracie v Evropě – Rusko a Turecko – podnikly kroky směrem ke konstituční vládě a Írán si ústavu vypůjčil dokonce od Belgie. Před rokem 1914 byly tyto hodnoty ohrožovány pouze tradicionalistickými silami, jako byla římsko-katolická církev, stavící na svou obranu dogmatické barikády proti mocnějším silám modernity, několika intelektuálními rebely a proroky zániku, zejména z „dobrých rodin“ a zavěšených kulturních center; přesto zůstávaly svým způsobem součástí civilizace, kterou odsuzovaly. Zároveň však byly tyto hodnoty silami demokracie (HOBBSAWM, 1987). Nevzdělanost a zaostalost těchto mas, jejich odhodlání svrhnout buržoazní společnost sociální revolucí a latentní lidská iracionalita, tak snadno využívaná demagogy, to byly vsutku důvody k poplachu. Za bezprostředně nebezpečná z těchto nových demokratických masových hnutí můžeme považovat socialistická dělnická hnutí, jež byla ve skutečnosti jak v teorii, tak v praxi vášnivě oddána hodnotám rozumu, vědy, pokroku, vzdělání a individuální svobody jako kdokoli jiný. Medaile vydaná německou sociálnědemokratickou stranou u příležitosti oslav 1. máje představovala Karla Marxe na jedné a sochu Svobody na druhé straně. Jejich výzva byla výzvou ekonomice, ne konstituční vládě a principům občanskosti. Nebylo by snadné si představit vládu v čele s Viktorem Adlerem, Augustem Bebelem nebo Jeanem Jauresem jako „konec civilizace tak, jak jsme ji znali“. V každém případě byla taková vláda dosud vzdálená.

Politicky byly instituce liberální demokracie na postupu, s výbuchem barbarsví v letech 1914–1918 se zdálo, že se tento postup dokonce ukončí. Kromě Sovětského Ruska byly všechny země po první světové válce, staré i nové, v zásadě volenými zastupitelskými parlamentními režimy, dokonce i Turecko. Evropa se na západ od sovětských hranic v roce 1920 skládala výhradně z takovýchto států. Základní instituce liberální konstituční vlády – volby do zastupitelských

sborů nebo volby prezidentů – byly rozšířeny téměř ve všech nezávislých státech té doby, ačkoliv nesmíme zapomenout, že asi tak šedesát pět nezávislých států bylo v meziválečném období evropským a americkým fenoménem – jedna třetina světové populace žila pod koloniální nadvládou. Jediné státy, ve kterých se v letech 1919–1947 nekonalily žádné volby, byly izolované politické fosilie: Etiopie, Mongolsko, Nepál, Saúdská Arábie a Jemen. V dalších pěti státech proběhly během tohoto období pouze jedny volby, což nenaznačuje přílišnou tendenci k liberální demokracii: Afghánistán, kuomintangská Čína, Guatemala, Paraguay a Thajsko, stále ještě známé jako Siam. Pouhá existence voléb je ale důkazem alespoň teoretického proniknutí liberálních politických idejí. Ani Írán, který měl po roce 1930 šestery volby, ani Irák, kde proběhly troje volby, ale nemohly být tehdy pokládány za bašty demokracie.

Zastupitelské politické režimy byly i tak dost početné. A přece dvacet let mezi Mussoliniho „pochodem na Řím“ a vrcholem úspěchů Osy v druhé světové válce bylo svědkem urychlujícího se katastrofálního ústupu liberálních politických institucí.

V letech 1918–1920 byla zákonodárná shromáždění rozpuštěna nebo se stala neefektivními ve dvou evropských státech, ve 20. letech v šesti, ve 30. letech v devíti, zatímco německá okupace zničila konstituionalismus v dalších pěti zemích během druhé světové války. Jedinými evropskými státy s přiměřeně demokratickými institucemi, které fungovaly bez přerušení během celého meziválečného období, byly Británie, Finsko, Irsko, Švédsko a Švýcarsko.

Na americkém kontinentě, v další oblasti nezávislých států, byla situace komplikovanější, ale srova je možné ji interpretovat jako obecný postup demokratických institucí. Seznam důsledně konstitučních a neautoritářských států na západní polokouli byl krátký: Kanada, Kolumbie, Kostarika, USA a nyní zapomenuté „Švýcarsko jižní Ameriky“ a její jediná skutečná demokracie – Uruguay. Jediné, co můžeme říci, je to, že posuny v době mezi první a druhou světovou válkou se někdy uskutečnily napravo, jindy nalevo. Pokud jde o zbytek světa, jehož většina se skládala z kolonií a byla tak neliberální již z definice, ten se jasně odkláněl od liberálních institucí, pokud je kdy vůbec měl. V Japonsku byl mírný liberální režim nahrazen v letech 1930–1931 nacionálně militaristickým. Thajsko učinilo několik opatrných pokusů směrem ke konstituční vládě a Turecko bylo na počátku 20. let převzato pro-

gresivním modernizátorem, vojákem Kemalem Atatürkem, mužem, který si nenechal volbami bránit v cestě. Na třech kontinentech (Asie, Afrika a Austrálie) pouze Austrálie a Nový Zéland byly důsledně demokracické, protože v Jižní Africe většina obyvatelstva byla vykázná mimo ambit ústavy bílých.

Politický liberalismus byl zkrátka na totálním ústupu během celého věku katastrofy, na ústupu, který se prudce zrychlil poté, co se Adolf Hitler stal v roce 1933 německým kancléřem. Vezmeme-li svět jako celek, existovalo v roce 1920 nejméně třicet pět konstitučních a volených vlád (závisí to na tom, kam postavíme latinskoamerické republiky). V roce 1938 zbylo snad sedmáct takových států a v roce 1944 dvanáct z celkového počtu šedesáti čtyř. Světový trend byl jasný.

Mělo by se připomenout, že v tomto období přicházela hrozba liberálním institucím výhradně zprava, protože mezi léty 1945–1989 se mělo za téměř samozřejmé, že přichází ze strany komunismu. Až do té doby se termín „totalitarismus“, původně vynalezený pro popis či reprezentaci italského fašismu, používal pouze pro jemu podobné režimy. Sovětské Rusko (od roku 1922 SSSR) bylo izolováno a nebylo schopné – a po Stalinově nástupu k moci ani ochotné – komunismus šířit. Sociální revoluce pod leninským (nebo jiným) vedením po první poválečné vlně ustoupila do ústraní. Marxistická i sociálnědemokratická hnutí se změnila spíše v sílu stát podporující než v sílu podvratnou a jejich demokratičnost byla nesporná. V dělnických hnutích většiny zemí byli komunisté v menšině a tam, kde byli silní, byli ve většině případů potlačeni, nebo k tomu mělo zkrátka dojít. Strach ze sociální revoluce a role komunistů v ní byl dostatečně realistický, jak se ukázalo během druhé vlny sociální revoluce v době druhé světové války a po ní. Během dvaceti let ústupu liberalismu ale nebyl jediný režim oprávněně nazývaný liberálně-demokratickým svržen zleva.¹ Nebezpečí přicházelo výlučně zprava. A tato pravice představovala nebezpečí nejen pro konstituční a zastupitelské vlády, ale také ideologickou hrozbu liberální civilizaci jako takové, a byla potenciálně světovým hnutím, pro které je nálepka „fašismus“ nedostatečná, nikoliv však zcela bezvýznamná.

¹ Nejblíže k takovému případu má obsazení Estonska Sovětským svazem v roce 1940, protože v té době tato malá baltská země poté, co prošla několika autoritářskými roky, opět přešla k demokratičtější ústavě.

Je nedostatečná proto, že v žádném případě ne všechny síly, které svrhávaly liberální režimy, byly fašistické. Je relevantní, protože fašismus, poprvé ve své původní italské formě, později v německé formě národního socialismu inspiroval další antiliberální síly, podporoval je a propůjčil mezinárodní pravici pocit historické sebedůvěry – ve 30. letech to vypadalo jako vlna budoucnosti. Jak pronesl jeden expert v této oblasti: „Není náhodou, že východoevropské královské diktátory, byrokraty, důstojníky a Franco (ve Španělsku) měli napodobovat fašismus“ (LINZ, 1975, s. 206).

Síly svrhávající liberálně-demokratické režimy byly trojí, ponecháme-li stranou tradičnější formu vojenských převratů nastolujících latinskoamerické *caudillos*, a neměly a priori žádnou zvláštní politickou barvu. Všichni se stavěli proti sociální revoluci a právě reakce na svržení starého sociálního pořádku v letech 1917–1920 byla u kořene všech z nich. Všichni byli despotičtí a nepřátelští vůči liberálním politickým institucím, i když někdy spíše z praktických důvodů než ze zásady. Reakcionáři starého typu mohli zakázat některé strany, zejména komunistické, ale ne všechny. Po svržení krátce trvajících Maďarské republiky rad roku 1919 admirál Horthy, hlava toho, co nazýval uherským královstvím, ačkoliv už nemělo krále ani námořnictvo, vládl autoritářskému státu, který zůstal parlamentární ve starém oligarchickém smyslu 18. století, nikoliv však demokratický. Všichni měli tendenci podporovat policii a armádu nebo další tělesa schopná fyzického nátlaku jako bezprostřední hráze proti rozvratu. Podpora těchto sil byla často pro nástup pravice k moci stěžejní. A všechny směřovaly k tomu být nacionalistické, částečně z odporu vůči cizím státům, poraženým státům či neschopným říším, částečně proto, že mávání národní vlajkou bylo cestou k legitimě a popularitě. Byly mezi nimi však rozdíly.

Reakcionáři starého typu nebo konzervativci – admirál Horthy, maršál Mannerheim ve Finsku, vítěz občanské války bílých proti rudým v nově nezávislém Finsku, plukovník, později maršál Přisudski, osvoboditel Polska, král Alexander, dříve král Srbska, potom nově sjednocené Jugoslávie, a generál Franco ve Španělsku – neměli žádný jiný ideologický program než antikomunismus a předsudky typické pro jejich třídu. Mohli se ocitnout jako spojenci hitlerovského Německa a fašistických hnutí ve svých vlastních zemích, ale pouze proto, že v meziválečné konjunktuře bylo spojení všech částí politické pravice „přirozenou“ aliancí. Národní zájmy mohly samozřejmě jít napříč

touro aliancí. Winston Churchill, silně pravicový člen toryů, v této době vyjádřil jisté sympatie pro Mussoliniho Itálii a mohl nepodporovat španělskou republiku proti vojskům generála Franka. Ale německá hrozba Británii z něj udělala vůdčí postavu mezinárodní antifašistické unie. Na druhé straně se mohli takovito staří reakcionáři setkat ve svých vlastních zemích s opozicí ryze fašistických hnutí, jež někdy měla významnou masovou podporu.

Druhý proud pravice dal vzniknout tomu, co bylo nazváno „organicism“ (LINZ, 1975, s. 277, 306-313), neboli konzervativním režimům, které nehájlily tolik tradiční pořádek, ale uvážlivě rozpracovávaly své principy jak čelit liberálnímu individualismu i hrozbě socialismu. V pozadí srála ideologická nostalgie po vymyšleném středověku nebo feudální společnosti, v níž byla uznávána existence tříd nebo ekonomických skupin. Avšak nechutná perspektiva třídního boje byla držena v mezích vědomým přijetím sociální hierarchie, uznáním, že každá sociální skupina nebo „stav“ má v organické společnosti složené ze všech svou úlohu a měla by být tak uznávána jako kolektivistická entita. To dalo vzniknout různým teoriím „korporativismu“, které nahradily liberální demokracii reprezentací ekonomických a zaměstnaneckých zájmových skupin. Bylo to někdy popisováno jako „organická“ účast nebo demokracie, a proto lepší než ta skutečná, ale ve skutečnosti byla nerozbořně spojena s autoritářskými režimy a silnými státy ovládanými shora, vesměs byrokraty a technokraty. Bez výjimky omezovaly nebo rušily volební demokracii – slovy maďarského premiéra hraběte Bethlena „demokracie založená na korporativních korektivních“ (RANKI, 1971). Nejúplnější příklady takových korporativních států vznikly v některých „katolických státech“, zejména v Portugalsku profesora Oliveira Salazara (1932-1974), v nejdéle trvajícím evropském antiliberálním pravicovém režimu, ale také v Rakousku v době mezi odstraněním demokracie a Hitlerovou invazí (1934-1938) a do jisté míry ve Frankově Španělsku.

I když měly tehdejší reakční režimy tohoto druhu počátky a vzory jak starší než fašismus, tak někdy od něj velmi odlišné, neoddělovala je žádná jasná hranice, protože oba měly stejně nepřátelé, když už ne stejné cíle. Tak římsko-katolická církev, hluboce a neochvějně reakcionářská, jak to bylo oficiálně posvěceno na prvním vatikánském koncilu v roce 1870, nebyla fašistická. Její nepřátelství k sekulárním státům s totalitárními pretenzemi ji naopak nutilo do opozice vůči fašismu.

Doktrína „korporativního státu“, nejlépe uskutečněná v katolických zemích, byla široce rozpracována v (italských) fašistických kruzích, ačkoli ty se samozřejmě mimo jiné rovněž přiklíněly ke katolické tradici. Tyto režimy byly tak někdy skutečně nazývány „klerikálně-fašistické“. Fašisté v katolických zemích mohli vzéjít přímo z integristického katolicismu jako hnutí *Rexist* Belgiečana Leona Degrelleho. Ambivalentní postoj církve k Hitlerově rasismu byl již často vzpomínán. Méně často se zmiňuje významná pomoc církevních osobností, někdy ve významném postavení, poskytnutá po válce prchajícím nacistům nebo fašistům různých typů, také mnohým z těch, kteří byli obviněni z hrozných válečných zločinů. To, co spojovalo církev nejen s reakcionáři starého typu, ale také s fašisty, byla společná nenávisť k osvicenství 18. století, francouzské revoluci a ke všemu tomu, co podle jejího názoru z toho vzešlo – demokracii, liberalismu a samozřejmě nejvýznamnějším ze všech – „bezbožnému komunismu“.

Ve skutečnosti fašistická éra znamenala bod obratu v dějinách katolicismu hlavně proto, že sblížení církve s pravici, jejímž hlavními mezinárodními praporečníky byli Hitler a Mussolini, způsobila velké problémy sociálně myslícím katolíkům, nemluvě o podstatných politických problémech nedostatečně antifašistických hierarchií v době, kdy fašismus šel až k nevyhnutelné porážce. Naopak antifašismus nebo pouze vlastenecký odpor proti cizím dobyvatelům poprvé poskytl demokratickému katolicismu (křesťanské demokracii) legitimitu uvnitř církve. Vznikly tak politické strany mobilizující římsko-katolické voličstvo (z pragmatických důvodů v zemích, kde byli katolíci významnou menšinou), aby bránily zájmy církve proti sekulárním státům, např. v Německu a Nizozemí. Církev odmítala dát takovouto podporu demokracii a liberalismu v oficiálně katolických zemích, ačkoli byla dostatečně vylekána nárůstem bezbožného socialismu, a zformulovala v roce 1891 jako radikální novinku svou sociální politiku, která zdůrazňovala potřebu dát dělníkům, co jim náleží, zdůrazňujíc zároveň svatost rodiny a soukromého vlastnictví, ne však kapitalismu jako takového.² To poskytl první oporu sociálně smýšlejícím

² Byla to encyklika *Rerum Novarum* doplněná o čtyřicet let později a nikoliv náhodou v hloubi ekonomické krize encyklikou *Quadragesimo Anno*. Zůstává úhelným kamenem sociální politiky církve v dnešní době, jak dokazuje encyklika papeže Jana Pavla II. z roku 1991 *Centesimus annus*, vydaná u příležitosti sté-

katolíkům či ostatním, připraveným zorganizovat takové formy ochrany dělnictva, jakými se staly katolické dělnické odbory, které se takovými aktivitami rovněž přiblížily liberálnější straně katolicismu. Kromě Itálie, kde papež Benedikt XIV. (1914–1922) nakrátko povolil (katolickou) Lidovou stranu, než ji fašismus zničil, demokratičtí a socialističtí katolíci zůstali z politického hlediska menšinami na okraji. Byl to nástup fašismu ve třicátých letech, který je vynesl na veřejnost, ačkoliv katolíci, kteří vyjádřili svou podporu španělské republice, byli malou, i když intelektuálně významnou skupinou. Podpora katolíků šla především ve prospěch Franka. Byl to jen odboj, který mohli ospravedlnit spíše na základě patriotismu než ideologie, jenž jim dal šanci, a bylo to až vítězství, které jim dovolilo tuto šanci využít. Ale triumfy politické křesťanské demokracie v Evropě a několik desetiletí později i v Latinské Americe náleží až do pozdějších období. V době, kdy liberalismus padl, se církev až na řídké výjimky nad jeho pádem radovala.

II

Zbývají hnutí, která je skutečně možno nazvat fašistickými. Prvním z nich bylo italské, které dalo tomuto jevu jméno. Vyrvořil jej odpadlý socialistický novinář Benito Mussolini, jehož první jméno, pocta antiklerikálnímu mexickému prezidentu Benito Juárezovi, symbolizovalo vášnivý antipapalismus jeho rodné Romagni. Sám Adolf Hitler uznával svůj dluh a úctu k Mussolinimu, a to i v době druhé světové války, kdy jak Mussolini, tak Itálie ukazovaly svou slabost a neschopnost. Na oplátku převzal Mussolini od Hitlera, poněkud opožděně, antisemitismus, který se v jeho hnutí před rokem 1938 a v Itálii od jejího sjednocení vůbec nevyskytoval.³ Italský fašismus však sám na mezinárodní popularitě nezáskal, ačkoliv se snažil podněcovat a finančně podporo-

ho výročí *Rerum Novarum*. Nicméně míra vyjádřeného odsouzení se měnila podle politického kontextu.

³ Ku cti Mussoliniho krajanů by mělo být řečeno, že během války italská armáda v široké míře odmítla předávat Židy nebo kohokoliv jiného k vyhlazení Němcům na územích, která okupovala – zejména ve Francii a na Balkáně. Přestože italská vláda rovněž prokazovala podezřelý nedostatek nadšení v této věci, kolem poloviny malé židovské populace během války zahynulo. Někteří však spíše jako antifašističtí bojovníci než jako pouhé oběti. (STINBERG, 1990; HUGHES, 1983).

vat podobná hnutí jinde a jistý vliv získal na neočekávaných místech, jako tomu bylo v případě Vladimíra Žabotinského, zakladatele sionistického revizionismu, který se dočkal vlády v Izraeli v osobě Menachema Begina v 70. letech.

Bez triumfu Hitlera v Německu v roce 1933 by se fašismus nestal univerzálním hnutím. Všechna fašistická hnutí, která za něco stála, byla založena až po jeho nástupu k moci – zejména maďarské Šípové kříže, které získaly ve vůbec prvních tajných volbách konaných v Maďarsku 25 % (1939), a rumunská Železná garda, jejíž skutečná podpora byla dokonce ještě větší. Dokonce i hnutí ve skutečnosti zcela financovaná Mussoliniho Itálií, jako byli chorvatští teroristé *Ustaša*. Ante Pavelić, nezískala příliš velký vliv a plně fašistickými se stala až ve 30. letech, kdy část z nich hledala inspiraci a peníze v Německu. A víc než to, bez Hitlerova vítězství v Německu by se idea fašismu jako univerzálního hnutí, svého druhu pravcového ekvivalentu moskevského mezinárodního komunistického hnutí s centrem v Berlíně nerozvinula. Nedalo vzniknout žádnému významnějšímu hnutí, jen během druhé světové války ideologicky motivovalo kolaboranty s Německem v okupované Evropě. Rovněž proto, zejména ve Francii, s nimi mnozí z příslušníků tradiční ultrapravic, jakkoliv divoce reakcionářští, odmítli spolupracovat – byli nacionalisty nebo ničím. Někteří z nich se dokonce spojili s hnutím odporu. Navíc, bez mezinárodního postavení Německa jako očividně úspěšné a rostoucí světové mocnosti by fašismus neměl vážný vliv mimo Evropu. Stejně tak by se nefašističtí reakcionářští vládcí urputně nesnažili vydávat za příznivce fašismu – například Salazar v Portugalsku v roce 1940 prohlášoval, že jeho a Hitlera „spoluje stejná ideologie“ (DELZELL, 1970, s. 348).

Co jiného měly různé odnože fašismu společného, kromě obecného pocitu německé hegemonie po roce 1933, není tak snadné rozpoznat. Teorie nebyla silnou stránkou hnutí oddaných nedostatečnosti rozumu, racionalismu a nadřazenosti instinktu a vůle. Přitahovaly všechny druhy reakčních teoretiků v zemích s aktivním konzervativním intelektuálním životem – Německo je zářným příkladem. To ale byly spíše dekorativní než stavební prvky fašismu. Mussolini se mohl klidně obejít bez svého dvorního filozofa Giovanni Gentileho a Hitler se s filozofem Heideggerem zřejmě ani nepotkal, ani se nestaral o jeho podporu. Fašismus rovněž nemůže být ztotožňován se zvláštní formou státní organizace, jakou byl korporativní stát. Nacistické Němec-

ko rychle ztratilo zájem o rakové ideje tím spíše, že nebyly v souladu s ideou jediné, nerozdělené a totální *Volkgemeinschaft*, neboli „lidové spopolitosti“. Dokonce i tak zjevně ústřední prvek jako rasismus italskému fašismu zpočátku scházel. Na druhé straně, jak jsme viděli, fašistická hnutí sdílela s dalšími nefašistickými hnutími na pravici nacionalismus, antikomunismus, antiliberalismus atd. Některá z nich, zvláště mezi nefašistickými francouzskými reakcionářskými skupinami, také sdílela jeho slabost pro politiku pouličního násilí.

Hlavní rozdíl mezi fašistickou a nefašistickou pravici byl ten, že fašismus existoval pomocí mobilizace mas zdola. V zásadě patřil éře demokracie a lidové politiky, kterou tradiční reakcionáři nenáviděli a kterou se protagonisté „organického státu“ snažili obejít. Fašismus slavil úspěch mobilizací mas a udržoval ji ve formě veřejného divadla – sjezdy v Norimberku, masy na Piazza Venezia vzhlížející k Mussoliniho gestům na balkoně i poté, co se dostal k moci, jak ostatně také činila komunistická hnutí. Fašisté byli revolucionáři kontrarevoluce: svou rétoriku, výzvami k těm, kdo se považovali za oběti společnosti, svým voláním po totální transformaci společnosti, dokonce i svým promyšleným uplatňováním symbolů a jmen socialistických revolucionářů – je to tak zřejmé v Hitlerově NSDAP s (modifikovanou) rudou vlajkou a okamžitým zavedením 1. máje jako státního svátku v roce 1933.

Ačkoliv se fašismus rovněž vyznačoval rétorikou návratu k tradicím minulosti a získal velkou podporu ve vrstvách obyvatelstva, které by nejraději uplynulé století vymazaly, kdyby mohly, nebyl to tradicionalismus v pravém slova smyslu, jak jej reprezentovali, řekněme, navarští karlisté, kteří tvořili jednu z hlavních opor Franka v občanské válce, nebo Gándhího kampaň za návrat k ručnímu tkaní a vesnickým ideálům. Ti totiž zdůrazňovali mnoho tradičních hodnot, což je jiná záležitost. Odmítali liberální emancipaci – ženy by měly zůstat doma a rodit spoustu dětí – a nedůvěřovali oslabujícímu vlivu moderní kultury a zvláště moderního umění, které němečtí národní socialisté nazývali „kulturním boševismem“ a které prohlašovali za zdegenerované. Ústřední fašistická hnutí, německé a italské, se neodvolávala k takovým historickým oporám konzervativního pořádku, jako představovali církev a král, ale naopak se je snažila nahradit zcela netradičním principem vůdcovství, ztělesněným lidmi, kteří svého postavení dosáhli vlastní pílí a byli legitimováni masovou podporou, sekulárními ideologiemi a někdy i kulty. Minulost, ke které se odvolávali, byla artefak-

tem. Jejich tradice byly vymyšlené. Dokonce i Hitlerův rasismus nebyl hrdostí na nepřetržitou a nesmíšenou linii předků, která genealogiím zajišťuje tučné platy od Američanů, kteří doufají, že prokáží svůj původ z nějakého svobodníka ze Suffolku ze 16. století, ale postdarwinistickou míchanici pozdního 19. století požadující (a v Německu skutečně často získávající) podporu nové genetické vědy, či lépe řečeno té části aplikované genetiky, která snila o vytvoření lidské nadrasy selektivním rozmnožováním a eliminací nemocných. Rasa předurčená Hitlerem k ovládnutí světa neměla jméno dokonce až do roku 1898, kdy jeden antropolog vytvořil termín „nordická“. Protože byl fašismus v principu nepřátelský k osvěcenství 18. století a francouzské revoluci, nemohl formálně věřit v modernost a pokrok, nicméně neměl potíže s kombinováním komplexu výstředních pověr s technologickým pokrokem v praktických záležitostech, kromě případů, kdy z ideologických důvodů omezil základní vědecký výzkum. Fašismus byl okázale antiliberalní. Zároveň však poskytl světu důkaz, že člověk může bez nesnáží kombinovat pověry s vysokou technologií. Pozdní 20. století se svými fundamentalistickými sektami ovládajícími zbraně televize a počítačem programované získávání peněz nás s tímto fenoménem seznámilo blíže.

Kombinace konzervativních hodnot, technických postupů masové demokracie a novátorské ideologie iracionální krutosti, koncentrované především v nacionalismu, musí být vysvětlena. Taková netradiční hnutí radikální pravice se objevila v několika evropských zemích na konci 19. století jako odezva jak na liberalismus (tzn. urychlující se transformaci společnosti kapitalismem), tak proti rostoucímu socialistickému hnutí dělnické třídy a obecněji proti přílivu cizinců, který až do této doby masově hýbal světem. Muži a ženy se stěhovali nejen přes oceány a mezinárodní hranice, ale také z venkova do města, z jednoho regionu téhož státu do druhého – tzn. z „domova“ do zemi cizinců a na oplátku – jako cizinci do domovů někoho jiného. Téměř patnáct z každé stovky Poláků opustilo zemi za štěstím, plus půl milionu ročně jako sezonní migrantů převážně proto, aby se připojili k dělnické třídě v přijímající zemi. Přijímající pozdní 20. století, pozdní 19. století prošlapávalo cestu masové xenofobii, již se rasismus – ochrana čistoty domácího plemene proti kontaminaci nebo dokonce asimilaci s přicházejícími podlidskými hordami – stal obecným výrazem. Jeho síla může být měřena nejen strachem z polského

přistěhovalectví, které vedlo velkého německého sociologa Maxe Webera k tomu, aby dočasně podporoval Pangermánskou ligu, ale také stále horečnatějšími kampaněmi proti imigraci do USA, které posléze vedly zemí sochy Svobody k tomu, aby během první světové války uzavřela hranice těm, kterým byla postavena, aby jim mávala v ústřety.

Společným pojátkem těchto hnutí byl odpor malého člověka ve společnosti, která ho drtila mezi mlýnskými koly velkého byznysu na jedné straně a rostoucím dělnickým hnutím na straně druhé, resp. která jej nakonec připravovala o uznávané místo, které zaujímal ve společenském řádu, o němž věřil, že mu právem náleží, neboli o sociální postavení v dynamické společnosti, o němž se domníval, že na něj má právo aspirovat. Tyto sentimenty našly svůj charakteristický výraz v antisemitismu, který začala v poslední čtvrtině 19. století v některých zemích rozvíjet specifická politická hnutí, založená na nepřátelství vůči Židům. Židé byli téměř všude a mohli klidně symbolizovat všechno, co bylo na nespravedlivém světě nejnenáviděnější, přinejmenším jejich oddanost ideám osvícenství a francouzské revoluce, které je emancipovaly, a tím je učinily tolik viditelnými. Mohli sloužit jako symbol nenáviděného kapitalisty, finančníka, revolučního agitátora, slabnoucího vlivu „vykořeněných intelektuálů“ a nových masmédií, jako symbol nekalé soutěže, která jim dala neproporční podíl účasti v některých profesích vyžadujících vzdělání, a jako cizince, tzn. outsidera jako takového, nemluvě o názoru přijímaném mezi staromódními křesťany, že Židé zabili Ježíše Krista.

Nechť k Židům západní svět skutečně prostupovala a jejich postavení ve společnosti 19. století bylo opravdu problematické. Přece však skutečnost, že stávkující dělníci byli schopni útočit na židovské obchody, dokonce i když byli členy nerasistického hnutí, a byli schopni pokládat své zaměstnavatele za Židy (ve velkých oblastech střední a východní Evropy často správně), by nás neměla vést k názoru, že to byli protonacisté. Občejný antisemitismus vedl intelektuály liberální Edwardiánské Británie, jako byla „Bloomsbury Group“, k sympatizování s *politickým* antisemitismem radikální pravice. Rolnický antisemitismus východní střední Evropy, kde byl Žid z praktických důvodů prostředníkem mezi vesničanovou domácností a vnější ekonomikou, na které byl závislý, byl jistě trvalejší a výbušnější, a to tím více, čím více byly slovanské, maďarské a rumunské rolnické společnosti postihovány nepochopitelnými zemětřeseními moderního světa. Mezi takovými

zaostalým lidem se stále ještě mohlo věřit pohádkám o Židech obětujících křesťanské děti a chvíle sociálních nepokojů mohly vést k pogromům, které reakcionáři carské říše podporovali, zvláště po zavraždění cara Alexandra II. sociálními revolucionáři v roce 1881. Tudy vede přímá cesta z původních kotlíků antisemitismu k vyhlazení židovstva během druhé světové války. Původní antisemitismus jistě dal východoevropským fašistickým hnutím masovou základnu – zvláště rumunské Železné gardě a maďarským Šípovým křížům. V každém případě byla tato spojitosť daleko zřejmější na teritoriích bývalé habsburské a romanovské říše než na území říše německé, kde, ačkoliv byly kořeny rolnického a provinciálního antisemitismu silné a hluboko vrostlé, byl rovněž méně násilný, dokonce snad i tolerantnější. Židé, kteří utekli v roce 1938 z nově okupované Vídne do Berlína, byli udiveni absencí pouličního antisemitismu. Sem přišlo násilí nadekretované shora, jako tomu bylo v listopadu 1938 (KERSHAW, 1983). A vůbec nelze srovnávat příležitostnou a obcasnou hrubost pogromů s tím, co mělo přijít o generaci později. Hrstka mrtvých z roku 1881, čtyřicet až padesát obětí v Kišiněvě v roce 1903 právem rozněhaly svět, protože v době před nástupem barbarismu takový počet obětí byl pro svět, který očekával postup civilizace, netolerovatelný. Dokonce i mnohem rozsáhlejší pogromy, které provázely povstání rolníků během ruské revoluce roku 1905, měly podle pozdějších měřítek jen velmi mírné následky – snad osm set mrtvých dohromady. Můžeme to srovnat s třemi tisíci osmi sty Židy zabitými ve Vilniusu Litevci během tří dnů v roce 1941, když Němci napadli SSSR, a před tím, než se masové vyhlazování rozběhlo naplno.

Nová hnutí radikální pravice, která apelovala na tyto staré tradice intolerance, jež ovšem zásadně transformovala, se zaměřovala zvláště na nižší a střední vrstvy evropských společností a sama byla formulována jako teorie a rétorika nacionalistickými intelektuály, kteří se vyrojili v 90. letech 19. století. Samotný pojem nacionalismus byl ražen v této dekádě, aby definoval tyto nové mluvčí reakce. Militantnost středních a nižších středních tříd se obrátila k radikální pravici především v zemích, kde ideologie demokracie a liberalismu nebyly dominantní, nebo v třídách, které se s nimi neztotožňovaly, tedy v zemích, které neprošly francouzskou revolucí nebo jí podobným hnutím. V jádru západního liberalismu – Británii, Francii a USA – obecná hegemonie revoluční tradice zabránila tomu, aby vzniklo jakékoliv masové hnutí

nějakého významu. Je chybou zaměňovat rasismus amerických populistů nebo šovinismus francouzských republikánů s protofašismem – toto byla hnutí levice.

To neznamenalo, že když už jednou hegemonie Volnosti, Rovnosti a Bratrství nestála v cestě, mohly se staré instinkty spojit s novými politickými slogany. Jen málo lze pochybovat o tom, že fašističtí aktivisté v rakouských Alpách se rekrutovali zejména z řad provinčních profesorů – veterinářů, inspektorů apod., kteří kdysi byli místními liberály, tj. rekrutovali se ze vzdělané a emancipované minority v prostředí, kterému dominoval rolnický klerikalismus. Stejně tak později ve 20. století rozklad klasického proletářského dělnického a socialistického hnutí umožnil, aby se svobodně rozvinul instinktivní šovinismus a rasismus tolika manuálních dělníků. Do té doby, dalecí toho, aby byli vůči takovým postojům imunní, se manuálně pracující dělníci veřejně neprojevovali z důvodu loajality ke stranám vášnivě nepřátelským k takové bigotnosti. Od 60. let 20. století existuje na západě politický rasismus a xenofobie hlavně v prostředí manuálně pracujících vrstev. Avšak v době, kdy se fašismus rodil, nepatřily tyto vrstvy k těm, které si úspěšily ruce.

Střední a nižší střední vrstvy zůstaly páteří takovychto hnutí během éry růstu fašismu. Vážně to nepopírají ani ti historikové, kteří by rádi revidovali konsensus „takřka“ všech analýz podpory nacismu publikovaných mezi léty 1930–1980 (CHILDERS, 1983; CHILDERS, 1991, s. 8, 14–15). Na ukázkou vezměme pouze jeden příklad z mnoha rozborů členstva a podpory takovychto hnutí v meziválečném Rakousku. Z národních socialistů zvolených do místní samosprávy ve Vídni v roce 1932 bylo 18 % soukromníků, 56 % bílé límečky, úředníci a státní zaměstnanci a 14 % modré límečky. Z nacistů zvolených v pěti rakouských sněmech mimo Vídeň v tomtéž roce bylo 16 % soukromníků a farmařů, 51 % úředníků a 10 % modrých límečků (LARSEN, 1978, s. 766–767).

To ovšem neznamená, že fašistické hnutí nemohlo získat masovou podporu mezi dělnickou chudinou. Rumunskou Železnou gardu podporovalo především chudé rolnictvo. Voliči maďarských Šipových křížů pocházeli převážně z příslušníků dělnické třídy (komunistická strana na byla v ilegalitě a vždy malá sociálnědemokratická strana platila svou daň za svou toleranci Horthyho režimu). Po porážce rakouských sociálních demokratů v roce 1934 došlo mezi dělnictvem ke zřetelné-

mu posunu k nacistům, zvláště v provinciích. Navíc, jakmile vznikly fašistické vlády s veřejnou podporou, jako v Itálii a Německu, daleko více druhdy socialistických a komunistických dělníků, než je levicová tradice ochotna připustit, se přidalo k novému režimu. Přesto však fašistická hnutí měla problémy se získáváním tradičních elementů církevní společnosti (pokud nebyla podporována římsko-katolickou církví jako v Chorvatsku) a byla zapříčiněným nepřítelem ideologií a stran ztotožňujících se s dělnickou třídou. Z tohoto důvodu tvořily jádro fašistických hnutí střední vrstvy.

Jak dalece pronikl původní fašismus do střední třídy, je jiná otázka. Jeho působení mělo jistě velký vliv na její mládež, zvláště na univerzitní studentstvo kontinentální Evropy, které bylo mezi válkami notoricky ultrapravicácké. 13 % italského fašistického hnutí v roce 1921 (tzn. před „pochodem na Řím“) tvořili studenti. V Německu bylo 5–10 % studentstva členy strany už v roce 1930, kdy velká většina budoucích fašistů o Hitlera ještě nezačala jevit zájem (KATER, 1985, s. 467; NOELLE, NEUMANN, 1967, s. 196). Jak uvidíme, mezi členy byli silně zastoupeni důstojníci rekrutující se ze středních vrstev, tzn. ti, pro které velká válka se všemi svými hrůzami znamenala vrchol osobního úspěchu. Byli samozřejmě součástí střední vrstvy, zvláště citlivé na výzvy kolektivismu. Obecně řečeno, apel radikální pravice byl tím silnější, čím silněji bylo postavení střední třídy, ať už skutečné nebo konvenčně očekávané, ohroženo, tak jak se společenská struktura, která měla jejich sociální postavení udržovat, ohýbala a praskala. V Německu dvojnásobný úder velké inflace, která znehodnotila měnu až na nulu, a následující velké krize zradikalizoval dokonce i takové součásti středních vrstev, jako byli střední a vyšší státní úředníci. Jejich pozice byla jistá a zatím méně traumatických okolností by rádi pokračovali v životě konzervativních patriotů, nostalgicky vzpomínajících na císaře Viléma, ochotných plnit své povinnosti v republice, v jejímž čele stál polní maršál Hindenburg. Většina nepolitických Němců mezi válkami se ohlížela zpět k Vilémově říši. Ještě v 60. letech, kdy většina západních Němců (pochopitelně) zjistila, že Německo prožívá své nejlepší dny, 42 % osob starších šedesáti let se stále domnívalo, že doba před rokem 1914 byla lepší než současnost, oproti 32 % obrácených hospodářským zázrakem (NOELL, NEUMANN, 1967, s. 1967). Voliči buržoazního středu a pravice mezi léty 1930–1932 masově přecházeli k nacistům, nebyli to ale budovatelé fašismu.

Tyto konzervativní střední třídy byly samozřejmě potenciálními přívrženci, nebo dokonce konvertity fašismu kvůli způsobu, jakým byla vedena hranice meziválečných politických bitev. Hrozba liberální společnosti a všem jejím hodnotám přicházela výlučně zprava, hrozba společenskému pořádku zleva. Lidé středních vrstev si vybrali svou politiku v souladu se svými obavami. Tradiční konzervativci obvykle sympatizovali s fašistickými demagogy a byli připraveni se s nimi spojit proti úhlavnímu nepříteli. Italský fašismus měl ve 20. a 30. letech, kromě liberální levice, dobrou pověst. „Kromě odvážného experimentu fašismu nebylo toto desetiletí plodné na konstruktivní stráně,“ napsal John Buchanan, významný britský konzervativce a autor thrillerů – psaní thrillerů věru zřídka ladí s levicovým přesvědčením (GRAVES, HODGE, 1941, s. 248). Hitler byl vnesen k moci koalici tradiční pravoce, kterou hned nato spolkl. Generál Franco přijal do své národní fronty tehdy nepříteli významnou španělskou Falangu, protože to, co reprezentoval, byla unie celé pravice proti nositelům idejí let 1789 a 1917, mezi nimiž příliš nerozlišoval. Byl dostatečně prozíravý, aby se skutečně nezapojil do druhé světové války na Hitlerově straně, avšak poslal dobrovolnickou „Modrou divizi“, aby bojovala proti bezbožnému komunismu v Rusku, bok po boku s Němci. Maršál Pétain určitě nebyl fašista nebo sympatizant nacismu. Jedním z důvodů, proč bylo po válce tak nesnadné rozlišovat mezi francouzskými fašisty a proněmeckými kolaboranty na jedné straně a těmi, kteří podporovali režim ve Vichy maršála Pétaína na straně druhé, byl ten, že mezi nimi neexistovala jasná hranice. Ti, jejichž otcové nenáviděli Dreyfuse, Židy a tu „zkrvvenou republiku“ – někteří činitelé ve Vichy byli dostatečně staří, aby tak činili osobně – se plynule stávali přívrženci Hitlerovy Evropy. Zkrátka a dobře, „přirozená“ aliance pravice mezi válkami sahala od tradičních konzervativců přes reakcionáře starého stylu až k samým okrajům nacistické patologie. Tradiční síly konzervatismu a kontrarevoluce byly silné, ale často inertní. Fašismus je opatřil jak dynamikou, tak, co bylo možná ještě důležitější, příkladem vítězství nad silami nepořádku. (Nebylo snad příslušným argumentem ve prospěch fašistické Itálie, že „Mussolini dosáhl toho, že vlaky jezdí přesně“?) Právě tak jako dynamika komunistů přitahovala dezorientovanou a zmatenou levicu po roce 1933, tak úspěchy fašismu, zvláště po národně socialistickém převratu v Německu, z něj udělaly hnutí budoucnosti. Sama skutečnost, že v této době fašismus výrazně, i když

nakrátko, vstoupil na politickou scénu konzervativní Velké Británie, ukazuje sílu tohoto „demonstračního efektu“, že zaujal jednoho z nejprominentnějších národních politiků a získal podporu jednoho z jejích velkých tiskových magnátů, je příznačnější, než že hnutí Sira Oswalda Mosleyho bylo rychle opuštěno významnými politiky a že *Daily Mail* Lorda Rothermeta brzy od podpory Britské fašistické unie upustil, protože Británie byla ještě všemi, a plným právem, pokládána za model politické a sociální stability.

III

Nárůst radikální pravice po první světové válce byl obecně bezpochyby odpovědí na vskutku reálné nebezpečí sociální revoluce, konkrétně pak na moc dělnické třídy, na říjen 1917 a leninismus. Bez nich by nebylo fašismu, protože ačkoliv demagogičtí pravcovi ultras byli v mnohých evropských zemích od konce 19. století politicky hlasití, byli také až do roku 1914 téměř bez výjimky pod kontrolou. V tomto smyslu mají apologeti fašismu pravdu, že Lenin podnítl genuzi Mussoliniho a Hitlera. Je však zcela nelegitimní očisťovat barbarství fašismu prohlášením, že byl inspirován údajně dřívějšími barbarstvími ruské revoluce, jak téměř činili někteří němečtí historikové v 80. letech (NOLTE, 1987).

K tezi, že pravcová reakce byla v zásadě odpovědí na revoluční levice, je však třeba učinit dvě poznámky. Za prvé, toto tvrzení podceňuje účinek první světové války na důležitou vrstvu, hlavně střední a nižší střední třídu, nacionalistické vojáky nebo mladé muže, kteří po listopadu 1918 litovali ztracené šance na hrdinství. Idea tzv. „frontového vojáka“ měla hrát v mytologii hnutí radikální pravice nejdůležitější úlohu (Hitler sám byl jedním z nich) a měla pomoci vytvořit první šik ultranacionalistických ozbrojených bojůvek, jako byli důstojníci, kteří zabili Rosu Luxemburgovou a Karla Liebknechta na počátku roku 1919, italská *squadristi* a německý *Freikorps*. 57 % prvních italských fašistů byli bývalí vojáci. Jak jsme viděli, první světová válka byla masínou brutalizující svět a tito muži se těšili z popuštění uzdy své skryté brutality.

Od liberálů nalevo silná, protiválečná a antimilitaristická nálada levice, ohromný lidový odpor proti válečnému vraždění první světové války vedl mnohé k tomu, že podcenili nástup relativně malý, ale ab-

solutně početné menšiny, pro kterou byla bojová zkušenost, dokonce i za podmínek let 1914–1918, centrální a inspirativní, pro které uniforma a disciplína, oběť (vlastní nebo jiných) a krev, zbraně a moc byly tím, za co stálo mužům žít. Nenapsali mnoho knih o válce, i když (zvláště v Německu) jeden nebo dva ano. Tito Rambové své doby byli přirozenými rekruty radikální pravice.

Druhá poznámka. Praviceová ozvěna neodpovídala na bolševismus jako takový, ale na všechna hnutí, a zvláště hnutí organizované dělnické třídy, která ohrožovala existující společenský pořádek, nebo mohla být viněna z jeho rozpadu. Lenin byl symbolem této hrozby spíše než skutečné reality, která byla pro většinu politiků reprezentována ani ne tak socialistickými dělnickými stranami, jejichž vůdci byli dostatečně umírnění, ale nárůstem moci, sebedůvěry a radikalismu dělnické třídy, která dala starým socialistickým stranám novou politickou moc a skutečně z nich učinila nezbytnou oporu liberálních států. Není náhodou, že v letech bezprostředně po válce téměř celá Evropa ustoupila základnímu požadavku socialistických agitátorů, kteří od roku 1889 volali po osmihodinové pracovní době.

Byla to spíše hrozba implikovaná růstem moci dělnictva než pouhá, jakkoliv hořká přeměna vůdců odborů a opozičních řečníků do ministrů vlády, která způsobila tuhnutí krve v žilách konzervativců. V éře sociálních otřesů je od bolševiků nedělitelná jasná linie. Mnohé socialistické strany by se opravdu rády bezprostředně přidaly ke komunistům, kdyby je neodmítli. Člověk, kterého Mussolini nechal zavazovat po svém „pochodu na Řím“, nebyl šéf komunistické strany, ale socialista Matteoti. Tradiční pravice mohla v bezbožném Rusku vidět ztělesnění všeho zla na světě, ale povstání španělských generálů roku 1936 nebylo namířeno proti komunistům, i kdyby jen proto, že byli nejmenší součástí lidové fronty. Bylo namířeno proti vzestupu lidového hnutí, které až do občanské války favorizovalo socialisty a anarchisty. Je to zdůvodňování ex post, které činí Lenina a Stalina omluvou pro fašismus.

Musíme však vysvětlit, proč nástup pravice po první světové válce dosáhl svých hlavních vítězství v podobě fašismu. Extremistická hnutí ultrapravice existovala i před rokem 1914 – hystericky nacionalistická a xenofobní, idealizující válku a násilí, netolerantní a oddaná ozbrojenému utlačování, vášnivě antiliberální, antidemokratická, antiproletářská, antisocialistická a antiracionalistická, snící o krvi, půdě a ná-

vratu k hodnotám, které moderní doba narušovala. Měla jistý politický vliv v rámci politické pravice a v některých intelektuálních kruzích, ale nikde nebyla dominantní ani nic nekontrolovala.

Po první světové válce jim dalo novou šanci zhroucení starých režimů a s nimi vládnoucích tříd a jejich mašinérie moci, vlivu a hegemonie. Tam, kde zůstaly tyto nástroje moci nezměněny, nebylo fašismu potřeba. Neprosadil se v Británii, navzdory již dříve zmíněnému krátkému vzplanutí. Tradiční konzervativní strana si udržela kontrolu. Až do porážky v roce 1940 nezaznamenal žádný skutečný postup ve Francii. Ačkoli tradiční francouzská radikální pravice – monarchistická *Action Française* a *Croix de feu* plukovníka de la Rocquea – byla připravená vymlátit levičáky, nebyla přísně vzato fašistická. Někteří její složky se mohly dokonce připojit k odboji.

Opakujeme, že fašismu nebylo potřeba tam, kde nová nacionalistická vládnoucí třída nebo skupina dokázala převzít v nově nezávislých státech moc. Tito muži mohli být reakcionáři a mohli se rozhodnout pro autoritativní vládu z důvodů, které budou rozebrány níže, ale byla to rétorika, která identifikovala každý obrat k antidemokratické praxi v Evropě mezi válkami s fašismem. Neexistovala žádná významná fašistická hnutí v novém Polsku, které bylo ovládáno autoritářskými vojáky, a v české části Československa, které bylo demokratické, ani v (dominantně) srbském jádru nové Jugoslávie. Tam, kde existovala významná fašistická nebo jim podobná hnutí v zemích, jejichž vládcí byli pravičáky starého typu nebo reakcionáři – v Maďarsku, Rumunsku, Finsku, dokonce i ve Frankově Španělsku, jehož vůdce sám fašista nebyl – bylo sotva pochyb o tom, že je drží pod kontrolou, pokud (jako v Maďarsku v roce 1944) tyto vládcé Němci nepřitlačili ke zdi. To neznamená, že menšinová nacionalistická hnutí ve starých nebo nových státech nemohla sledovat fašismus atraktivním, i kdyby jen proto, že mohli očekávat finanční a politickou podporu od Itálie a od roku 1933 od Německa. To byl případ (belgických) Flander, Slovenska a Chorvatska.

Optimálními podmínkami pro vítězství zběsilé ultrapravice byl stát a jeho vládnoucí mechanismus, který už nefungoval, masa zklamáných, dezorientovaných a nespokojených občanů, kteří už nevěděli, ke komu se upnout, silné socialistické hnutí hrožící sociální revolucí, ale ve skutečnosti bez možnosti jí dosáhnout, a hnutí nacionalistického nesouhlasu s mírovými smlouvami z let 1918–1920. To byly podmín-

ky, za kterých byly staré, bezmocné vládnoucí elity pokoušeny uchýlit se k ultraradikalismu, jak to učinili italská liberální vláda směrem k Mussoliniho fašismu v letech 1920–1922 a němečtí konzervativci v letech 1932–1933 k Hitlerovým národním socialistům. To byly stejné podmínky, které učinily z hnutí radikální pravice mocné, organizované a někdy i uniformované a paramilitantní síly (*squadristi*), nebo jako v Německu během velké krize masové armády voličstva. Ani v jedné z obou zemí fašismus moci „nedobyl“, ačkoliv jak v Itálii, tak v Německu činilo „získání ulice“ a „pochod na Řím“ podstatnou část rétoriky. V obou případech se fašismus dostal k moci s tichým souhlasem nebo z popudu starého režimu (v Itálii), taktikující konstitučním způsobem.

Novinkou fašismu bylo, že když už byl u moci, odmítl hrát staré politické hry a převzal vše, co mohl. Torální přesun moci, neboli odstranění všech rivalů trvalo déle v Itálii (1922–1928) než v Německu (1933–1934), ale jakmile ho bylo dosaženo, přestaly existovat vnitřní politické limity toho, čím se stal režim charakteristickým – neomezeným diktátorským nejvyšším „vůdce“ lidu (*Duce; Führer*).

V tomto bodě musíme krátce zhodnotit dvě stejně neadekvátní teze o fašismu, jednu fašistickou, ale převzatou mnohými liberálními historiky, druhou zastávanou ortodoxními sovětskými marxisty. Nebylo „fašistické revoluce“ a fašismus stejně tak nebyl výrazem „monopolistického kapitalismu“ nebo velkého byznysu.

Fašistická hnutí měla rysy revolučních hnutí do té míry, do jaké se skládala z lidí, kteří toužili po zásadní transformaci společnosti, často s výrazně antikapitalistickým a antioligarchickým ostrmem. Kůň revolučního fašismu ale ani nedokázal vystartovat, ani běžet. Hitler rychle zlikvidoval ty, kteří brali „socialistické“ komponenty v názvu NSDAP vážně – on tedy rozhodně nikoliv. Utopie návratu k jistému druhu středověku malého člověka, naplněného dědičnými vlastnickými – rolníky, řemeslníky, jako Hans Sachs, a dívkami s blondatými copy – nebyla programem, který mohl být realizován ve velkých státech 20. století (kromě temné verze Himmlerových plánů rasové očistěných lidí), přinejmenším v režimech, které jako italský a německý fašismus byly odřány modernizační a technologickému pokroku.

To, čeho národní socialismus skutečně dosáhl, byla radikální čistka starých imperiálních elit a institucí. Nakonec jedinou skupinou, která se proti Hitlerovi skutečně vzepřela, byla stará aristokratická pruská

armáda v červenci roku 1944. Tato destrukce starých elit a starých struktur, posílená po válce politikou okupačních západních armád, měla posléze umožnit postavit spolkovou republiku na mnohem zdravějších základech, než na jakých stála v letech 1918–1933 výmarská republika. Nacismus určitě měl a částečně realizoval sociální program pro masu – prázdny, sporty, naplánovaný „lidový vůz“, který svět poznal po druhé světové válce jako *Volkswagen*. Jeho největším úspěchem byla likvidace velké krize, v čemž byl efektivnější než jakákoliv jiná vláda, protože antiliberalismus nacistů měl svou pozitivní stránku v tom, že je nezavazoval k apriorní víře ve svobodný trh. Nicméně nacismus byl spíše obnoveným a oživeným starým režimem než zásadně novým a jiným. Jako imperiální a militaristické Japonsko (které by nikdo nepokládal za revoluční systém) to byla neliberální kapitalistická ekonomika, která dosáhla velké dynamizace svého průmyslového systému.

Ekonomické a další výsledky fašistické Itálie byly méně působivé, jak ukázala druhá světová válka. Její válečná ekonomika byla neobyčejně slabá. Slova o „fašistické revoluci“ byla pouhou rétorikou, ačkoliv pro mnoho italských nomenklaturních fašistů rétorikou upřímnou. Mnohem více to byl režim v zájmu starých vládnoucích tříd, který byl spíše obranou proti poválečnému revolučnímu neklidu než, jako v Německu, reakcí na traumata velké krize a neschopnost výmarské vlády se s ní vypořádat. Italský fašismus, který v jistém smyslu pokračoval v procesu italského sjednocení z 19. století, vytvořil tak silnější a centralizovanější vládu a měl některé významné zasluby. Byl to např. jediný italský režim, který úspěšně potlačil sicilskou mafii a neapolskou *Camorra*. Jeho historický význam není v jeho cílech a výsledcích, ale v roli světového pionýra nové verze triumfující kontrarevoluce. Mussolini inspiroval Hitlera a Hitler nikdy neopomněl uznat italskou inspiraci a prvenství. Na druhé straně byl italský fašismus (a na dlouhou dobu zůstal) anomálií mezi radikálními pravicovými hnutími svou tolerancí, nebo dokonce náklonností k umělecky avantgardnímu „modernismu“ a zejména, až do chvíle, kdy se Mussolini zařadil v roce 1938 po bok Hitlera, naprosto nedostatkem zájmu o antisemitismus.

Pokud jde o tezi „monopolistického kapitalu“, je nepochybnou skutečností, že velký byznys dokáže být v dobrých vztazích s jakýmkoliv režimem, který jej nevyvlastní, a že každý režim musí být v dobrých

vztazích s ním. Fašismus nebyl „výrazem zájmů monopolního kapitálu“ více než americký New Deal, britské labouristické vlády nebo Výmarská republika. Velký byznys na počátku 30. let Hitlera nijak zvlášť nechtěl a dal by přednost ortodoxnějšímu konzervativismu. Dával mu malou podporu až do období velké krize a i potom byla tato podpora opožděná a chabá. Když se však dostal k moci, byznys kolaboval, jak mohl, až do té míry, že během druhé světové války používal pro své aktivity otrockou pracovní sílu a vyhlazovací tábory. Velký a malý byznys na vyhlazení Židů samozřejmě vydělal.

Nicméně musí být řečeno, že fašismus měl proti jiným režimům pro podnikatele některé velké výhody. Za prvé eliminoval nebo porazil levicovou sociální revoluci a skutečně byl proti ní tou hlavní hrází. Za druhé zlikvidoval odbory a další omezení práv managementu řídit své výrobní síly. Fašistický „princip vůdcovství“ byl tím, co většina ředitelů a vedoucích oddělení aplikovala vůči svým podřízeným ve svých vlastních podnicích, a fašismus tomu dal autoritativní oprávnění. Za třetí, destrukce dělnického hnutí pomohla zajistit pro byznys nepatříčně výhodné řešení krize. Zatímco v USA podíl horních 5 % spotřebitelů na hrubém národním důchodu mezi léty 1929–1941 klesl o 20 % (v Británii a Skandinávii byl podobný, i když mírnější trend k rovnostářství), v Německu za srovnatelné období horních 5 % získalo dalších 15 % (KUZNETS, 1956). Fašismus byl dobrý pro dynamizaci a modernizaci průmyslové ekonomiky, ačkoliv ve skutečnosti ne tak dobrý v dobrodružném a dlouhodobém technicko-vědeckém plánování jako západní demokracie.

IV

Stal by se fašismus ve světových dějinách tak významným nebýt velké krize? Pravděpodobně nikoliv. Itálie nebyla slibnou základnou, ze které by bylo možno oříšat světem. Ve 20. letech žádné jiné evropské hnutí radikálně pravicové kontrarevoluce nevypadalo, že by mělo kdovíjakou budoucnost, ze stejného důvodu, z jakého povstalecké pokusy komunistické sociální revoluce zklamaly – revoluční vína po roce 1917 opadla a ekonomika vypadala, že se obnovuje. Píliře německé císařské společnosti, generálové, státní zaměstnanci a další vrstvy společnosti, do jisté míry podporovali dobrovolné paramilitantní skupiny a další radikály na pravici po listopadové revoluci (1918), ačkoliv (pochopitel-

ně) se především snažili udržet republiku konzervativní, antirevoluční a především ve stavu, který jí udržoval jistý mezinárodní prostor pro manévrování. Avšak jakmile byli donuceni k volbě, jako během pravicového Kappova puče v roce 1920 a mnichovské revolvy roku 1923, během níž se Adolf Hitler poprvé ocitl na titulních stránkách novin, bez váhání podporovali status quo. Po ekonomickém oživení v roce 1924 se NSDAP scvrkla na nějakých 2,5–3 % hlasů, získávajíc tak ve volbách roku 1928 sotva víc než polovinu hlasů malé a civilizované Německé demokratické strany, sotva více než pětinu komunistických a daleko méně než desetinu hlasů sociálních demokratů. Avšak o dva roky později dosáhla 18 % a stala se druhou nejsilnější stranou německé politiky. Čtyři roky na to, v létě 1932, byla zdaleka nejsilnější s více než 37 % hlasů, ačkoliv si tuto podporu neudržela, dokud se konaly demokratické volby. Očividně to byla velká krize, která Hitlera proměnila z fenoménu politického okraje v potenciálního a nakonec skutečného vládce země.

Avšak ani velká krize by nedala fašismu ani sílu, ani vliv, který měl ve 30. letech, pokud by nevynesla k moci hnutí tohoto typu v Německu, ve státě předurčeném svou velikostí, ekonomickým, vojenským potenciálem a neměně svou geografickou pozicí hrát hlavní politickou roli v Evropě, lhostejno pod jakou vládou. Ani naprostá porážka ve dvou světových válkách Německu nezabránila, aby ukončilo 20. století jako dominantní stát kontinentu. Stejně jako na levici vítězství Marxe v největším státě světa („jedné šestiny světové pevniny“, jak komunisté mezi válkami s oblibou říkali) dodala komunismu významný mezinárodní výraz, ačkoliv v té době nebyla ani jeho politická síla mimo hranice SSSR zanedbatelná. Ovládnutí Německa Hitlerem vypadalo jako potvrzení úspěchu Mussoliniho Itálie a učinilo z fašismu významný celosvětový proud. Úspěšná politika agresivního, militaristického expanzionismu obou států, posílená Japonskem, dominovala mezinárodní politice desetiletí. Bylo proto přirozené, že vhodné státy nebo hnutí budou fašismem přitahovány nebo ovlivněny, že budou u Německa a Itálie hledat podporu a že ji vzhledem k rozptávnosti těchto států často dostanou.

V Evropě patřila tato hnutí ze zřejmých důvodů převážně k politické pravici. Uvnitř sionismu (který byl v té době převážně hnutím aškenázkých Židů žijících v Evropě) existovalo křídlo, které hledělo s úctou k italskému fašismu, „revizionisté“ Vladimíra Žaborinského,

kteří byli ve stovnání s dominantními socialistickými a liberálními složkami sionismu jasně považováni za pravcové hnutí. Vliv fašismu ve 30. letech tak nemohl nebýt do jisté míry globální, i kdyby jen proto, že byl spojen se dvěma dynamickými a aktivními mocnostmi. Místo Evropy totiž sotva existovaly podmínky, které by vedly k vytvoření fašistického hnutí na domovském kontinentě. Tam, kde se fašistická nebo fašisty ovládaná hnutí objevila, byla jejich politická funkce a lokalizace daleko problematictější.

Samozřejmě, že některé rysy evropského fašismu nalezly ohlas i v zámoří. Bylo by překvapivé, kdyby jeruzalémský muftí a další Arabové vzdorující židovské kolonizaci Palestiny (a Britům, kteří Židy chránili) neshledali Hitlerův antisemitismus v souladu se svými zájmy, ačkoliv neměl k tradičním způsobům islámského soužití s různými druhy nevěřících žádný vztah. Někteří Indové z vyšších kast si byli, jako moderní sinhalští extrémisté na Srí Lance, vědomi své nadřazenosti jako potvrzených a vskutku původních „Árijců“ vůči tmavším rasám vlastního subkontinentu. A búrští radikálové, kteří byli jako proněmčtí během druhé světové války internováni – někteří z nich se stali vůdci země v éře apartheidu po roce 1948 – měli k Hitlerovi rovněž ideologicky blízko, stejně jako přesvědčení rasisté (prostřednictvím teologického vlivu elitářských, ultrapravicových proudů) v Nizozemí. To však sotva může opravit základní tvrzení, že fašismus, na rozdíl od komunismu, v Asii a Africe neexistoval (snad kromě některých místních evropských usedlíků), protože neměl žádný vliv na místní politickou situaci.

Do značné míry to platí i o Japonsku, ačkoliv jako spojenec Německa a Itálie bojovalo v druhé světové válce na téže straně a jeho politika byla ovládnuta pravíci. Spřízněnost mezi dominantními ideologiemi východního a západního konce Osy byla skutečně silná. Japonci neměli soupeře ve svém přesvědčení o rasové nadřazenosti a potřebě rasové čistoty, ve své víře ve vojenskou hodnotu sebeobětování, naprosté poslušnosti rozkazům, sebezapření a stoicismu. Každý samuraj by se podepsal pod motto Hitlerových SS „Mein Ehre ist Treue“, což by se dalo nejlépe přeložit jako „Má ctnost je věrnost“. Japonská společnost byla společností přísné hierarchie, totální oddanosti jednotlivce (pokud měl takový termín v západním smyslu vůbec nějaký místní význam) národu a jeho božskému císaři a naprosté odmítnutí svobody, rovnosti a bratrství. Japoncům nečinilo žádný problém porozumět wágenerov-

skému druhu mýtů o barbarských bozích, čistých a hrdinských středověkých rytířích a o specificky německé přírodě hor a lesů, plné německých národních snů. Měli stejnou schopnost kombinovat barbarické chování s kultivovanou estetickou. Do té míry, do jaké mohl být fašismus přeložen do jazyka zenu, jej mohli Japonci klidně přijmout, ačkoliv jej nepotřebovali. A mezi diplomaty, akreditovanými u evropských fašistických mocností, ale zejména mezi ultranacionalistickými teroristickými skupinami zaměřenými na vraždění nedostatečně patriotických politiků a v Kwantungské armádě dobývajících obsazující a zotročující Mandžusko a Čínu byli Japonci, kteří tuto spřízněnost rozpoznali a bojovali za sblížení s evropskými fašistickými mocnostmi.

Evropský fašismus opravdu není možné redukovat na orientální feudalismus s imperiálně nacionálním posláním. Patřil především éře demokracie a obyčejného člověka, zatímco samotný pojem „hnutí“ za nové, případně revoluční cíle mobilizující masy za samozvanými vůdci neměl v Hirohitově Japonsku žádný význam. Do jejich světónázoru se spíše hodila pruská armáda a pruská tradice než Hitler. Zkrátka, navzdory podobnostem s německým nacionálním socialismem (podobnosti s Itálií bylo daleko méně) nebylo Japonsko fašistické.

Pokud jde o sráty a hnutí, které hledaly podporu v Německu a Itálii, zvláště během druhé světové války, kdy se zdálo, že Osa vyhraje, ideologie nebyla jejich hlavním motivem, ačkoliv někteří z méně významných nacionalistických režimů v Evropě, jejichž pozice zcela zavisela na německé podpoře, se hbitě prohlašovali za nacističtější než SS, zejména chorvatský ustašovský stát. Bylo by přece absurdní považovat Irskou republikánskou armádu nebo o Berlín se opírající indické nacionalisty za „fašistické“ v jakémkoliv smyslu, protože za druhé světové války stejně jako během první někteří z nich vyjednávali o německou podporu na základě principu „nepřítel mého nepřítele je můj přítel“. Vůdce Irské republikánské armády Frank Ryan, který se v těchto jednání zúčastnil, byl tak ideologicky antifašistický, že se ve skutečnosti připojil k mezinárodním brigádám, aby bojoval proti generálu Frankovi ve španělské občanské válce, než byl Frankovými silami zajat a poslán do Německa. Takové případy nás nemusí zdržovat.

Zbývá však kontinent, na kterém je ideologický vliv evropského fašismu nepopíratelný – Amerika. V severní Americe nebyli lidé a hnutí inspirovaní Evropou příliš významní, kromě některých přístěhovaleckých komunit, jejichž členové s sebou přinesli ideologie své staré země:

Skandinávci a Židé přinesli náklonnost k socialismu, ostatní si uchovávali jistotu loajalitu k zemi svého původu. City německých a v daleko menší míře italských Američanů tak přispěly k izolacionismu Spojených států, ačkoliv neexistuje důkaz, že by se v širším měřítku stali fašisty. Obvyklé rekvizity bojůvek (barevné košile a paže zdvihané k počtům vůdcům) nepatřily k domácím pravicovým a rasistickým hnutím, z nichž je Ku-klux-klan nejznámější. Antisemitismus byl jistě silný, ačkoliv jeho pravicová verze, jako kazání otce Coughlina v rádiu v Detroitu, dlužila pravděpodobně více pravicovému korporativismu inspirovanému evropským katolicismem. Pro třicátá léta v USA je charakteristické, že neúspěšnější a možná nejnebezpečnější demagogický populismus desetiletí, Huey Longovo dobytí Louisiana, pocházelo z toho, co bylo v amerických pojmech jasně radikální a levicová tradice. Odstranilo demokracii ve jménu demokracie a apelovalo nikoliv na resentimenty malé buržoazie nebo na antirevoluční instinkty pudu sebezáchovy bohatých, ale na rovnostářství chudých, rovněž tak nebylo rasistické. Žádné hnutí, jehož sloganem je „každý člověk králem“, nemůže patřit fašistické tradici.

Avšak v Latinské Americe měl být vliv evropského fašismu otevřený a uznávaný jak jednotlivými politiky, jako byl kolumbijský Jorge Eliécer Gaitán (1898–1948) a argentinský Juan Domingo Perón (1895–1974), tak režimy, jako byl „nový stár“ (Estrado Novo) Getulia Vargase v Brazílii v letech 1937–1945. Ve skutečnosti, a navzdory americkému strachu z obklíčení fašismem z jihu, hlavní efekt fašistického vlivu v Latinské Americe byl domácího původu. Kromě Argentiny, která otevřeně strnila Ose – ovšem činila tak před i po Perónově nástupu k moci v roce 1943 – vlády západní hemisféry vstoupily do války na straně USA, přinejmenším formálně. Je však pravda, že v některých jihoamerických státech byly armády budovány podle německého vzoru nebo cvičené německými, či dokonce nacistickými kádry.

Fašistický vliv na jih od Rio Grande lze vyložit snadno. Z jižního pohledu USA už po roce 1914 nevypadaly tak jako v 19. století, tzn. jako spojenec domácích sil pokroku a diplomatická protiváha imperiálních nebo eximperiálních Španělů, Francouzů a Britů. Americký imperiální zisk na úkor Španělska v roce 1898, mexická revoluce, nemluvě o růstu olejařského a banánového průmyslu, vyvolaly v latin-skoamerické politice vznik antityankeeského antiimperialismu, čemuž dost pomohla záliba Washingtonu v první třetině století v politice dě-

lových člunů a vylodování námořních pěšáků. Víctor Raul Haya de la Torre, zakladatel antiimperialistické organizace APRA (American Popular Revolutionary Alliance), jejíž ambice byly panlatinskoamerické, i když se ustídlila pouze v jeho rodném Peru, plánoval, že nechá vycvičit své povstalec kádry slavného antityankeeského vzbouřence v Nikaragui Sandina (Sandinova dlouhá guerillová válka proti americké okupaci po roce 1926 měla inspirovat „sandinistickou“ revoluci v Nikaragui v 80. letech). USA ve 30. letech, oslabené velkou krizí, navíc nevypadaly tak mocně a dominantně jako předtím. Opuštění politiky dělových člunů a námořních pěšáků svých předchůdců F. D. Rooseveltem mohlo být vykládáno jako politika „dobrého sousedství“, ale také (chybně) jako projev slabosti. Latinská Amerika nebyla ve 30. letech ochotná vzhlížet k severu.

Z pohledu přes Atlantik však fašismus bezpochyby vypadal jako příběh úspěchu tohoto desetiletí. Pokud existoval ve světě model k napodobení čípernými politiky tohoto kontinentu, kteří se vždy inspirovali v kulturně hegemonních regionech, byl recept, hledaný potenciálními vůdci zemí, kteří se vždy snažili být moderní, bohatí a významní, určitě k nalezení spíše v Berlíně a Římě, protože Londýn a Paříž už neposkytovaly příliš politické inspirace a Washington srál mimo hru. (Moskva byla ještě nahlížena především jako model sociální revoluce, což omezovalo její politický vliv.)

Jak odlišní byli od svých evropských vzorů ti, kteří nenechávali nikoho na pochybách o svém intelektuálním dluhu Mussolinimu a Hitlerovi! Stále si ještě vzpomínám na svůj šok, když jsem to při soukromém rozhovoru slyšel z úst prezidenta Bolívie, který to bez váhání připustil. V Bolívii vojáci a politici s pohledem upřeným k Německu zorganizovali v roce 1952 revoluci, která znárodnila cínové doly a industriální rolnictvu dala radikální pozemkovou reformu. V Kolumbii velký tribun lidu Jorge Eliécer Gaitán místo toho, aby se přiklonil k radikální pravici, získal vedení liberální strany a byl by jistě jako prezident vedl v radikálním směru, kdyby nebyl v Bogotě 9. dubna 1948 zavražděn, což byla událost, která okamžitě vyprovokovala lidové povstání v hlavním městě (včetně jeho policejních složek) a provolání revolučních komun v mnohých provinciích. To, co si latinskoameričtí vůdci vzali z evropského fašismu, bylo zbožnění populistických vůdců odhodlaných k činu, avšak masy, které chtěli tyto vůdci mobilizovat a také mobilizovali, nebyly masami, které se bály o to, co mohou ztra-

tit, ale masami, které neměly co ztratit. Neprátele, proti kterým je mobilizovali, nebyli cizinci nebo lidé na okraji společnosti (i když je v peronistickém nebo dalších proudech argentinské politiky přítomnost antisemitismu nepopíratelná), ale „oligarchie“ – bohatí, místní vládnoucí třída. Perón získal jádro své podpory v argentinské dělnické třídě a jeho základní politická struktura byla něco na způsob dělnické strany, vystavěné kolem masových dělnických odborů, které podporoval. Getulio Vargas učinil v Brazílii stejný poznatek. Byla to armáda, která ho v roce 1945 svrhla a posléze v roce 1954 donutila k sebevraždě. Byla to městská dělnická třída, které poskytl sociální ochranu na oplátku za politickou podporu a která jej oplakávala jako otce svého lidu. Evropské fašistické režimy ničily dělnická hnutí, latinskoameričtí vůdci, kteří se jimi nechali inspirovat, je tvořili. Ať už byla intelektuální filiace jakákoliv, nemůžeme historicky mluvit o hnutí téhož druhu.

V

I na tato hnutí je nutno nahlížet jako na součást úpadku a pádu liberalismu ve věku katastrofy. I když nástup a triumf fašismu byl nejdrmatičtějším vyjádřením ústupu liberalismu, bylo by chybou vidět i ve 30. letech tento ústup pouze v pojmech fašismu. Na závěr této kapitoly se musíme pokusit tento proces vysvětlit. Jako první musí být ale vyjasněno nedorozumění ztotožňující fašismus a nacionalismus.

To, že měla fašistická hnutí tendenci apelovat na nacionalistické vášně a předsudky, je evidentní, ačkoliv semifášistické korporativní státy (Portugalsko a Rakousko v letech 1934–1938) musely v důsledku výrazného katolického vlivu svou neomezenou nenávisť vůči lidem a národům jiného náboženství nebo vůči ateistům omezit. Jednoduchý nacionalismus byl navíc obtížný pro místní fašistická hnutí v zemích dobytých a okupovaných Německem nebo Itálií, nebo pro ta hnutí, jejichž osud závisel na vítězství těchto států nad jejich národními vládami. Ve vhodných případech (Flandry, Nizozemí, Skandinávie) se mohli ztotožnit s Němci jako součástí větší, teuronské rasové skupiny, ale vhodnější postoj (během války silně podporovaný Goebbelsovou propagandou) byl paradoxně internacionalistický. Německo bylo chápáno jako jádro a jediný garant budoucího evropského pořádku, s obvyklými odkazy na Karla Velikého a antikomunismus. (Byla to

fáze vývoje evropské ideje, se kterou nejsou historikové poválečného Evropského společenství příliš srozuměni.) Neněmecké vojenské jednotky, které bojovaly pod německou vlajkou v druhé světové válce, hlavně jako součást SS, tento nadnárodní prvek zdůrazňovaly.

Na druhé straně by mělo být stejně tak zřejmé, že ne všichni nacionalismus sympatizoval s fašismem, a nejen proto, že ambice Hitlera a v menší míře Mussoliniho množství z nich ohrožovaly – např. Poláci a Čechy. Jak uvidíme, v mnoha zemích měla mobilizace proti fašismu dát vzniknout levicovému vlastenečství, zvláště během války, kdy byl odboj proti Ose veden „národními frontami“ nebo vládami zahrnujícími celé politické spektrum, vylučující pouze fašisty a kolaboranty. Stručně řečeno, to, zda se místní nacionalismus přidal na stranu fašismu, záleželo na tom, zda mohl postupem Osy spíše získat než ztratit a zda nenávisť vůči komunismu nebo jinému státu, národnosti či etnické skupině (Židé, Srbové) nebyla větší než nenávisť k Němcům a Italům. Proto Poláci, ačkoliv silně protirusí a protizidovští, s nacistickým Německem výrazně nekolaborovali, zatímco Litevci a někteří Ukrajinci (okupovaní SSSR v letech 1939–1941) ano.

Proč liberalismus mezi válkami ustoupil, dokonce i ve státech, které fašismus nepřijaly? Západní radikálové, socialisté a komunisté, kteří žili v této době, byli nakloněni tomu vidět ji jako éru agónie kapitalistického systému. Argumentovali tím, že kapitalismus si už nemůže dovolit vládu parlamentní demokracie a liberálních svobod, které, mimo chodem, poskytovaly mocenskou základnu umírněnému, reformistickému dělnickému hnutí. Tváří v tvář neřešitelným ekonomickým problémům a stále revolučnější dělnické třídě se buržoazie nyní musela uchýlit k použití síly a násilí, tzn. k něčemu, co se podobalo fašismu.

Když se jak kapitalismus, tak liberální demokracie po roce 1945 triumfálně vrátily, snadno se zapomnělo na to, že tento pohled nebyl neoprávněný a nebyl pouze výrazem agitační rétoriky. Demokratické systémy zanikají, pokud mezi většinou občanů nepanuje základní shoda o přijatelnosti jejich státu a sociálního systému nebo přinejmenším dokud nejsou připraveni se dohodnout na kompromisu. Toho lze ale nejlépe dosáhnout prosperitou. Ve většině Evropy tyto podmínky mezi rokem 1918 a druhou světovou válkou prosré neexistovaly. Zdálo se, že sociální kataklyzma hrozí, nebo že k němu už došlo. Strach z revoluce byl takový, že ve většině zemí východní a jihovýchodní Evropy, stejně

jako části Středozemí, bylo komunistickým stranám stěžejí dovoleno, aby vystoupily z illegality. Nepřekonatelná propast mezi ideologickou pravíci a dokonce umírněnou levicí zničila v letech 1930-1934 rakouskou demokracii, ačkoliv zkvétala v této zemi od roku 1945 pod naprostou tímtěž systémem dvou stran - katolické a socialistické (SETON-WATSON, 1962, s. 184). Španělská demokracie se zhroutila pod tímtěž tlakem ve 30. letech. Kontrast s dohodnutým přechodem z Frankova diktátorství k pluralitní demokracii v 70. letech je dramatický.

Ať byly v těchto režimech šance na stabilitu jakékoliv, nemohly přelit velkou krizi. Výmarská republika padla především proto, že velká krize učinila nemožným udržet tichou dohodu mezi státem, zaměstnavateli a organizovaným dělnictvem, která ji držela nad vodou. Průmysl a vláda měly za to, že nemají na vybranou a že musí provést ekonomické a sociální škrtky, a masová nezaměstnanost se postarala o zbytek. Uprostřed roku 1932 národní socialisté a komunisté získali ve volbách absolutní většinu německých hlasů a strany věrné republice se scvrkly na sotva více než jednu třetinu. Je naopak nepopiratelné, že stabilita demokratických režimů po druhé světové válce, přinejmenším v nové Německé spolkové republice, spočívala na ekonomických záležitostech těchto desetiletí. Tam, kde mají vlády co rozdělovat, aby uspokojily požadavky všech, a kde životní úroveň většiny občanů stále roste, teplota demokratické politiky sotva vyletí do horečnatých výšek. Kompromis a konsensus měly převážít, když většina vášnivých stoupenců svržení kapitalismu sledovala status quo v praxi méně netolerovatel-ným než v teorii a když většina nekompromisních zastránců kapitalismu přijala systémy sociálního pojištění a pravidelných vyjednávaní o růstu mezd a o sociálních výhodách s odbory jako horovou věc.

Jak však sama velká krize ukázala, je to pouze část odpovědi. Velmi podobná situace - odmítnutí organizovaného dělnictva přijmout krizové škrtky - vedla ke kolapsu parlamentní vlády a ke jmenování Hitlera hlavou vlády v Německu, naopak v Británii pouze k rychlému přesunu od labouristické ke (konzervativní) „národní“ vládě v rámci stabilního a zcela neotřeseného parlamentního systému.⁴ Krize neved-

⁴ Labouristická vláda se v roce 1931 v této otázce rozštěpila. Někteří labouristické vůdci a jejich liberální stoupenci přešli ke konzervativcům, kteří velkým rozdílem vyhráli následující volby a zůstali spokojení u moci až do května 1940.

la automaticky k suspendování nebo zrušení zastupitelské demokracie, což je rovněž zřejmé z jejich politických důsledků v USA (Rooseveltův New Deal) a Skandinávii (triumf sociální demokracie). Pouze v Latinské Americe, kde vládní finance vesměs závisely na exportu jednoho či dvou primárních produktů, jejichž ceny spadly náhle a dramaticky, způsobila krize téměř okamžitý pád kterékoli vlády, vesměs cestou vojenských převratů. Měli bychom dodat, že politická změna v opačném směru se uskutečnila rovněž v Chile a Kolumbii.

Liberální politika byla zranitelná především proto, že její charakteristická forma vlády, zastupitelská demokracie, nebyla přesvědčivým způsobem vlády konsolidovaných států a okolnosti věku katastrofy sotva zaručovaly podmínky, které by ji učinily životaschopnou, nemluvě o její efektivitě.

První z těchto podmínek bylo, aby se těšila obecnému souhlasu a legitimítě. Demokracie sama spočívá na tomto konsensu, ale nevtráří jej, kromě toho, že v zavedených a stabilních demokraciích mechanismus pravidelných voleb směřoval k tomu dát občanům, dokonce i těm, kteří jsou v menšině, pocit, že legitimuje vládu, která jím vzniká. Avšak pouze velmi málo meziválečných demokracií bylo zavedených. Až do počátku 20. století byla demokracie za hranicemi USA a Francie řídkým zjevem (HOBSBAWM, 1987, kapitola 4). Přinejmenším deset z evropských států po první světové válce bylo úplně nových nebo tak změněných oproti svým předchůdcům, že nepředstavovaly pro své obyvatele zvláštní legitimitu. Ještě méně demokracií bylo stabilních. Politika států v době katastrofy byla, více než méně, politickou krizí.

Druhou podmínkou byl stupeň slučitelnosti různých složek „lidu“, jehož suverénní hlas měl určit společnou vládu. Oficiální teorie liberálně buržoazní společnosti neuznávala „lid“ jako soustavu skupin, komunit a dalších kolektiv se zájmy jako takovými, ačkoliv antropologové, sociologové a všichni praktičtí politikové ano. Oficiálně se tedy lid, spíše teoretický pojem než kolektiv lidských bytostí, skládal ze shromáždění svěprávných individualit, jejichž hlasy utvářely aritmetické většiny a menšiny, které byly ve zvolených shromážděních přeloženy do vládních většin a opozičních menšin. Tam, kde šlo demokratické hlasování napříč hranicemi rozdělujícími populaci státu nebo kde bylo možné usměrnit nebo odstranit konflikty mezi nimi, byla demokracie životaschopná. V době revoluce a radikálního sociálního napě-

mentní většina byla důležitá pouze tam, kde měla být učiněna nebo odsouhlasena zásadní a kontroverzní exekutivní rozhodnutí a organizování a udržování adekvátního tělesa stoupenců bylo hlavním úkolem vládnoucích vůdců, protože vyjma Amerik byla exekutiva v parlamentních režimech volena obvykle nepřímou. Ve státech s omezeným volebním právem (tzn. tam, kde je voličstvo složené hlavně z bohatých nebo vlivných menšin) to usnadňoval obecný konsensus o tom, co představovalo jejich společný („národní“) zájem, nemluvě o zdrojích prebend.

20. století znásobilo příležitosti, kdy vlády musely vládnout. Druh státu, který se omezoval na opatřování základních pravidel pro obchod a občanskou společnost, na organizování policie, vězení, ozbrojených sil, aby držely vnitřní a vnější nebezpečí zkrátka, tedy „stát nočního hlídače“ politických vřepů, se stal stejně zastaralým jako „noční hlídači“, kteří tuto metaforu inspirovali.

Čtvrtou podmínkou bylo bohatství a prosperita. Demokracie 20. let se zhroutily pod tlakem revoluce a kontrarevoluce (Maďarsko, Itálie, Portugalsko) nebo národnostních konfliktů (Polsko, Jugoslávie), demokracie 30. let pak pod tlakem krize. Abychom se přesvědčili, stačí pouze srovnat politickou atmosféru výmarského Německa a Rakouska 20. let se spolkovým Německem a poválečným Rakouskem. Dokonce i národnostní konflikty byly řešitelné, dokud se politici každé strany mohli živit u společného státního žlabu. Byla to síla agrární strany jedině skutečné demokracie ve východní a střední Evropě – Československa – která nabízela pozitivky napříč národnostními stranami. Ve 30. letech však dokonce ani Československo nemohlo udržet Čechy, Slováky, Němce, Maďary a Ukrajince pohromadě.

Za těchto okolností byla demokracie spíše mechanismem pro formalizaci rozdílů mezi nesmiřitelnými skupinami. Často i za těch nejlepších okolností nepřinášela žádnou stabilní základnu pro demokracii vládu, zvláště když teorie demokratického zastoupení byla aplikována v nejpřísnějších formách poměrného zastoupení.⁶ Tam, kde v době krize nebyla k dispozici žádná parlamentní většina, jako

⁶ Nekonečné permutace demokratického volebního systému – poměrného nebo jiného – jsou pokusy zajistit si nebo udržet stabilní majoritu umožňující stabilní vládu v politickém systému, který to svou vlastní podstatou činí neshodným.

tí měl však spíše vládnout třídílní boj než třídílní mír přeložený do politiky. Ideologická a třídílní nekompromisnost mohla svrhnout demokracii vládu. Navíc zhuďlařené mírové dohody z roku 1918 zmnohonásobily vše, co, jak víme na konci 20. století, je osudným virem demokracie, zejména rozdělení tělesa občanstva vylučně podle etnickonacionálních nebo náboženských hranic (GLENNY, 1992, s. 146–148), stačí uvést bývalou Jugoslávii a Severní Irsko. Tři etnickoreligiózní komunity hlasující jako jeden muž jako v Bosně, dvě neusmířené komunity jako v Ulsteru, šedesát dva politických stran reprezentujících kmen nebo klan jako v Somálsku nemohou, jak už víme, vytvořit základnu pro demokratický politický systém, nýbrž pro nestabilitu a občanskou válku (jestliže jedna z nesvářených skupin nebo vnější autorita není dost silná, aby – nedemokraticky – opanovala situaci). Po pádu tří mnohonárodních říší – Rakousko-Uherska, Ruska a Turecka – zaujala místo tři nadnárodních států, jejichž vlády byly vzhledem k množství národností, které ovládaly, celkem neutrální, řada rovněž mnohonárodních států. Každý z nich se však identifikoval s jednou, nanejvýš dvěma nebo třemi etnickými komunitami uvnitř svých hranic.

Třetí podmínkou bylo, že demokratická vláda nemusí příliš vládnout. Parlamenty vznikly proto, aby kontrolovaly moc těch, kteří vládnou, funkce patrná ještě ve vztahu mezi Kongresem a prezidentem Spojených států. Byly nástroji, jež byly naplánované jako brzdy, avšak brzy se ukázalo, že mají působit jako motory. Suverénní shromáždění volebně omezeným, ale rozšiřujícím se hlasovacím právem byla samozřejmě od věku revolucí stále běžnějším zjevem. Ale buržoazie 19. století předpokládala, že většina občanského života nebude věcí vlády, nýbrž autoritující ekonomiky a soukromých a neoficiálních organizací („občanská společnost“).⁵ Vyhýbala se nesnázím vlády panujících skrze zvolenou shromáždění ve dvou směrech – očekávala, že její parlamenty nebudou příliš vládnout, nebo dokonce legislativně pracovat a že vláda či spíše správa může být provozována bez ohledu na její vrtochy. Jak jsme viděli, základním nástrojem vlády moderních států se stala tělesa nezávislých, permanentně jmenovaných veřejných hodnostářů. Parla-

⁵ V 80. letech měly být Východ i Západ plny nostalgického toužení po zcela neproveditelném návratu do idealizovaného 19. století konstruovaného na těchto pojmech.

v Německu (na rozdíl od Británie),⁷ pokušení inspirace odjinud převážilo. Dokonce i ve stabilních demokraciích jsou politické rozdíly, které systém implikuje, mnohými občany považovány spíše za nevýhodu než výhodu systému. Skutečná politická rétorika inzeruje kandidáty a strany spíše jako reprezentanty národního než úzkého stranického zájmu. V době krize se staly nevýhody systému nesnesitelnými a zisky nejistými.

Za těchto okolností je snadné porozumět tomu, že parlamentní demokracie nástupnických států starých říší, stejně jako ve většině Středomoří a v Latinské Americe, byly slabou rostlinkou v kamenité půdě. Nejsilnější argument v její prospěch – při své nedokonalosti je nejlepší ze všech možných systémů – je sám o sobě polovičatý: mezi dvěma světovými válkami však mohl znít sotva realisticky a přesvědčivě. Dokonce i její zastánci mluvili s nesmělou důvěrou. Její ústup se zdál být nevýhnutelný, jak o tom i ve Spojených státech vážně, ačkoliv zbytečně chmurné komentátoři mluvili slovy „Může se to stát i tady“ (LEWIS, 1935). Nikdo vážně nepředpokládal její poválečnou renesanci a ještě méně její návrat, jakkoliv krátký, jako dominantní formy vlády na zeměkouli na počátku 90. let. Těm, kteří se na období mezi válkami dívají na konci našeho století, pád liberálních politických systémů připadá jako krátká přestávka v jejich stálém boji za dobytí světa. Naneštěstí s blížícím se milénium nejistoty, zahalující politickou demokracii, se už nezdají být tak vzdálené. Svět může znovu vstoupit do období, kdy její výhody už nebudou tak zřejmé, jako tomu bylo mezi léty 1950–1990.

⁷ V Británii umožnilo odmítnutí jakékoliv podoby poměrného zastoupení („vítěz bere vše“) vznik systému dvou stran a marginalizovalo všechny ostatní – od první světové války druhdy dominantní liberální stranu, ačkoliv ta si stále udržovala v celostátním měřítku 10 % hlasů (to platilo i pro volby v roce 1992). V Německu poměrný systém, ačkoliv lehce favorizoval větší strany, neposkytl po roce 1920 žádné z pěti velkých a tučtu malých stran ani třetímu křeslu (s výjimkou nacistů v roce 1932). Při absenci většiny ústava zajišťovala (dočasně) exekutivní práva nouzovými pravomocemi, tzn. suspendováním demokracie.

5. PROTI SPOLEČNĚMU NEPŘÍTELI

*Zítřka čas mladých básníků, explodujících jako bomby,
procházek u jezera, ziny dokonalého pochopení,
zítřka čas cyklistických závodů
za letních večerů na předměstích; dnes ale boj*

W. H. AUDEN, 1937

Drabá maminko,

Ze všech lidí, které znám, to Ty budeš cítit nejvíce, proto mé poslední myšlenky patří Tobě. Nedávej za mou smrt vímě nikomu jménu, protože já sám jsem si vybral svůj osud.

Nevím, co Ti napsat, protože ačkoliv mám jasnou hlavu, nemohu najít ta pravá slova. Vstoupil jsem do Osvobozené armády a umírám v době, kdy paprsek vítězství začíná zářit. [...] Za chvíli budu zastřelen s dvaceti třemi dalšími soudruhy.

*Po válce musíš požadovat nárok na penzi. Přenechej Ti mé věci z vězení, nechám si jenom kátníkovo spodní triko, protože nechci, abych se trásl zínou...
Ještě jednou sbohem. Odvážu!*

Tvůj syn

Spartaco

Lettere, s. 306

(Spartaco Fontanot, kovodělník, 22 let, člen francouzské odbojové skupiny „Misaka Manoukijana“, 1944)

I

Výzkum veřejného mínění je dítětem Ameriky 30. let, kdy byly průzkumy odbytu, dílo firemních analytiků, rozšířeny Georgem Gallupem v roce 1936 i na politiku. Mezi prvními výsledky tohoto nového postupu je jeden, který by pobavil všechny americké prezidenty před F. D. Rooseveltem a bude bavit všechny čtenáře, kteří vyrostli po druhé světové válce. Na doraz z ledna roku 1939, koho by si Američané přáli mít za vítěze v případné válce mezi Sovětským svazem a Německem, 83 % respondentů dávalo přednost sovětskému vítězství a 17 % německému (MILLER, 1989, s. 283–284). Ve století, kterému dominovala konfrontace antikapitalistického komunismu říjnové revoluce reprezentova-